

Inaugurele rede
Prof. Dr. F. Lamers-Winkelmann
Bijzonder Hoogleraar preventie en hulpverlening inzake kindermishandeling
20-1-2006

Mijnheer de Rector Magnificus,
Leden van het Bestuur van de Stichting Voorkoming Kindermishandeling,
Leden van het Curatorium van deze bijzondere leerstoel
Zeer gewaardeerde toehoorders,

Het ambt van bijzonder hoogleraar is een bijzonder ambt. Immers, van de bijzonder hoogleraar wordt verwacht dat hij, en in dit geval zij, twee heren dient. Maar “geen slaaf kan twee heren dienen, want hij zal of de ene haten en de ander liefhebben, of zich aan de ene hechten en de andere minachten”(Lucas 16: 1-9). Nu voel ik mij geen slaaf, hoewel ik redelijk verslaafd ben aan mijn werk en aan ‘de kindermishandeling’, maar gezien de opdracht die gesteld is door zowel de Stichting Voorkoming Kindermishandeling (VKM) als de afdeling Orthopedagogiek lijkt me de kans dat er sprake zal gaan zijn van haten of liefhebben en hechten of minachten redelijk klein. Bovendien lijkt het bijna niet mogelijk om op een afdeling waar hechting het onderwerp van onderzoek is niet te hechten. Er is wel spanning tussen de verwachtingen vanuit de wetenschap, de afdeling, en de verwachtingen vanuit een maatschappelijke Stichting als de VKM. Als voorbeeld noem ik het publiceren. Waar de afdeling haar prioriteiten legt bij de voornamelijk Engelstalige publicaties in peer-reviewed tijdschriften met liefst een hoge Impact-Factor, is het voor de VKM van belang dat er veel gepubliceerd wordt, kennis wordt verspreid, voor ‘Jan en Alleman’, voor autochtone en allochtone ouders, voor ouders met een lagere beroepsopleiding en ouders die wetenschappelijk onderwijs hebben gevolgd, en voor hulpverleners die vandaag moeten weten hoe ze een mishandeld kind kunnen helpen en niet kunnen wachten op statistische significanties.

De VKM spreekt in haar opdracht over ‘vermaatschappelijking van het thema kindermishandeling’, en ‘het voor een (breed) ‘leken’ publiek kunnen optreden om populair-wetenschappelijk te kunnen participeren in het maatschappelijk debat’. Voor de VKM is het van belang dat alle beroepsbeoefenaren die in hun werk te maken krijgen met kinderen weet hebben van kindermishandeling, signalen herkennen, weten wat hen te doen staat als zij vermoeden dat een kind mishandeld wordt, kunnen praten met een kind waaromtrent een vermoeden is, kunnen praten met ouders van wie vermoed wordt dat zij hun kind mishandelen, en kunnen praten met ouders die weliswaar niet mishandelen maar in reactie op wat hun kind is overkomen (misbruik buiten het gezin) verkeerd kunnen handelen. Voor de wetenschap, de afdeling, is het belangrijk te meten en te weten waardoor kindermishandeling ontstaat, op welke wijze dit zich manifesteert, zowel bij kinderen als bij ouders, wat de gevolgen van kindermishandeling zijn. Voor de afdeling is het belangrijk te meten en te weten welke interventies om kindermishandeling te voorkomen effectief zijn, en om te meten en te weten welke interventies effectief zijn om kinderen en hun ouders te helpen de gevolgen van wat er gebeurd is te verminderen of te verhelpen.

Bij dit laatste, onderzoek naar effectieve interventies, is de spanning tussen praktijk en wetenschap, zij het opgelegd, aan het verminderen. Het Ministerie van Justitie kondigde in 2003 aan dat zij alleen nog maar subsidie zou toekennen aan effectieve en veelbelovende interventies. Effectiviteit en efficiëntie, zo menen de zorgaanbieders in de jeugdzorg, dienen de kenmerken van de hulp die zorgaanbieders geven te zijn (MO groep, 2003). Beschikbare

kennis over veelbelovende en effectieve jeugdinterventies wordt, middels een databank, beschikbaar gesteld door het Nederlands Instituut voor Zorg en Welzijn (NIZW). Daarmee is de kloof, of de spanning, tussen praktijk en wetenschap nog niet opgelost: de gemiddelde therapeut zal allang blij zijn als een kind, na een half jaar therapie, zichtbaar vooruitgaat en zich daarbij veelal niet afvragen of de tijd heelt of de therapie. De wetenschapper daarentegen zal willen weten of het de tijd, of andere factoren, is (zijn) die de therapie helend laat lijken. De dilemma's 'tussen de modder van de praktijk en de schone wetenschap' werden recent helder uiteengezet in een artikel van Veerman en Van IJperen (2005). Het onderzoek zoals dat mij voor ogen staat zal zich gaan voltrekken zowel in de modder van de praktijk als in de schone wetenschap. Ik kom daar op terug.

De opdracht

De opdracht zoals die mij gesteld is door de twee heren betreft onderzoek, onderwijs, en 'het op de agenda houden van het onderwerp kindermishandeling in allerlei politieke en maatschappelijke gremia'.

Om over deze onderwerpen te kunnen spreken is het nodig dat ik eerst in ga op het begrip kindermishandeling. Vervolgens wil ik aangeven waarom ik meen dat kindermishandeling bij uitstek een onderwerp is dat behoort binnen de Orthopedagogiek. Daarna zal ik ingaan op het lopende en geplande onderzoek en het onderwijs.

Kindermishandeling

Hoewel kindermishandeling, zoals zo vaak gezegd wordt, al zo oud is als de mensheid, is de bestudering van het fenomeen nog vrij recent. Pas in 1962 werd, door een publicatie van Henry Kempe en enkele collega's, duidelijk dat sommige ouders, in bepaalde omstandigheden, hun kind ernstig fysiek beschadigden, en werd het begrip 'The Battered Child Syndrome' een gangbaar begrip. Al snel daarna werd duidelijk dat er naast lichamelijke mishandeling ook andere vormen van kindermishandeling voorkwamen zoals lichamelijke en affectieve verwaarlozing, psychisch geweld en seksueel misbruik. Sinds 2003 is ook het getuige zijn van geweld in het gezin, in Nederland eufemistisch Huiselijk Geweld genoemd, opgenomen als een vorm van kindermishandeling in de registratie gegevens van de Advies- en Meldpunten Kindermishandeling (Wolzak, 2004)). Hoewel exacte cijfers ontbreken, wordt geschat dat per jaar ongeveer 360.000 kinderen één of meer malen thuis het slachtoffer zijn van ernstig fysiek geweld. Per jaar wordt ongeveer 34.000 maal contact opgenomen met een AMK omdat er (ernstige) vermoedens van kindermishandeling zijn (Baartman, 2005). Volgens het Ministerie van Justitie (2005) worden per jaar 56.000 incidenten van Huiselijk Geweld in de politie dossiers opgenomen, hetgeen 12% is van de werkelijke gevallen. Het Ministerie meldt verder dat per jaar ongeveer 100.000 kinderen getuige zijn van het Huiselijk Geweld, en dat van die kind-getuigen er 40.000 het risico lopen gedrags- en/of emotionele problemen te ontwikkelen.

En jaarlijks overlijden ongeveer 40 tot 50 kinderen aan de gevolgen van mishandeling (Kuyvenhoven, Hekking, & Voorn, 1998). Deze schattingen zijn naar alle waarschijnlijkheid aan de lage kant, er worden meer kinderen mishandeld dan er worden gemeld, en ook maar een deel van de gevallen van Huiselijk Geweld wordt gemeld. En naar alle waarschijnlijkheid overlijden er per jaar meer kinderen aan kindermishandeling, en zijn er gevallen die ten onrechte als natuurlijke dood zijn geïdentificeerd. Dit, zo meent Torenbeek "... is echter niet zozeer een prestatie van de moordenaar, doch veeleer te wijten aan de onkunde van de schouwende arts" (1999, p. 15).

Dit laat onverlet dat de interesse in kindermishandeling, zowel van de wetenschap als van de politiek als van de hulpverlening en de media niet in verhouding staat tot de mate waarin het voorkomt. Kindermishandeling is pas dan interessant, en meestal ook maar even, als er 'dode' kindjes zijn: Savanna, het meisje van Nulde, en de Duitse Jessica, die, zeven jaar oud, zeven jaar lang gemarteld was en nog maar 9.5 kilo woog toen ze in haar eigen braaksel stikte.

Waar onze Minister van Volksgezondheid met ingang van april 2006 een nieuw ingrediënt aan de kinder vaccinaties gaat laten toevoegen om te voorkomen dat er per jaar 78 kinderen aan pneumokokken-meningitis sterven, een operatie die miljoenen zal gaan kosten, zijn er vanuit Den Haag, nog steeds geen ingrijpende maatregelen te verwachten die er voor kunnen zorgen dat er geen 40 à 50 kinderen per jaar dood gaan aan de gevolgen van kindermishandeling. Toegegeven, vorig jaar hebben de ministeries van Justitie en Volksgezondheid, Welzijn en Sport aan de Universiteit van Leiden en aan de Vrije Universiteit opdracht verleend tot het doen van onderzoek naar het vóórkomen van Kindermishandeling in Nederland, maar de daarvoor uitgetrokken som van €60.000 staat in geen verhouding tot de aantallen Nederlandse mishandelde kinderen, en zeker niet tot de minimaal 40 tot 50 door mishandeling om het leven gekomen kinderen per jaar. Overigens kost een door mishandeling overleden kind door verlies aan inkomstenbelasting en consumptief gedrag aan de samenleving ongeveer 500.000 euro bij een modaal inkomen (Bilo, 2006).

Volgens de definitie in de Wet op de Jeugdzorg die sinds 1 januari 2005 van kracht is, omvat kindermishandeling 'elke vorm van voor een minderjarige bedreigende of gewelddadige interactie van fysieke, psychische of seksuele aard, die de ouders of andere personen ten opzichte van wie de minderjarige in een relatie van afhankelijkheid of van onvrijheid staat, actief of passief opdringen, waardoor ernstige schade wordt berokkend of dreigt te worden berokkend aan de minderjarige in de vorm van fysiek of psychisch letsel'.

In goed christelijke trant, immers de tien geboden bestaan uit negen verboden en één gebod, geeft de Wet op de Jeugdzorg verboden: ouders mogen niet fysiek, psychisch of seksueel bedreigend of gewelddadig met hun kinderen interacteren.

In het Verdrag inzake de rechten van het Kind (Verenigde Naties, 1989) staan ook de plichten van, de geboden aan, ouders, en daarnaast de plichten van "de Staten die partij zijn bij dit verdrag". Het verdrag stelt dat die Staten:

- aan het gezin de nodige bescherming en bijstand dienen te verlenen.
- erkennen dat het kind dient op te groeien in een gezinsomgeving, in een sfeer van geluk, liefde en begrip
- van mening zijn dat een kind dient te worden opgevoed in de geest van de in het handvest van de Verenigde Naties verkondigde idealen, en in het bijzonder in de geest van vrede, [respect voor menselijke] waardigheid, verdraagzaamheid, vrijheid, gelijkheid en solidariteit
- erkennen dat er, in alle landen van de wereld, kinderen zijn die in uitzonderlijk moeilijke omstandigheden leven, en dat deze kinderen bijzondere aandacht behoeven."

U hoorde in de Verklaring van de Rechten van het Kind geloof, hoop en liefde doorklinken. Geloof dat het mogelijk moet zijn om voor alle kinderen van deze wereld op zijn minst een menswaardig bestaan te realiseren, hoop dat alle landen van de wereld, lees alle ouders van de wereld, dit ooit zullen kunnen gaan realiseren, en liefde omdat zonder liefde geloof en hoop niet mogelijk zijn.

Kindermishandeling kent vele vormen, doch het kenmerk van al die vormen is dat ouders, door welke omstandigheden dan ook, niet in staat zijn zodanig voor hun kinderen te zorgen dat zij op kunnen groeien in een sfeer van geluk, liefde en begrip. De omstandigheden die ertoe leiden dat ouders daarvoor niet kunnen zorgen zijn van velerlei aard. Een belangrijke, en ingrijpende, omstandigheid is de geschiedenis van de ouder: ouders die in hun jeugd zelf te maken hebben gehad met kindermishandeling, verwaarlozing of geweld tussen hun ouders. Mijn eminente voorganger Baartman sprak in zijn afscheidsrede over deze ouders als slachtoffers van "... verwerping, miskennis, verstoting, in welke vorm dan ook..." (2005, 3). Ouders die door hun geschiedenis niet meer kunnen geloven, niet meer kunnen hopen, en niet meer kunnen liefhebben. Zij hebben hun geloof, hun hoop, en hun liefde verloren. In meer wetenschappelijke termen: Door onveilige gehechtheidservaringen in hun jeugd kunnen volwassenen onveilige representaties van gehechtheid ontwikkelen die zij in interactie met hun kind weer kunnen overdragen naar onveilige gehechtheid bij het kind (Van IJzendoorn, 1994). Onverwerkt relationeel trauma kan leiden tot verstoorde representaties van gehechtheid, wat belemmerend kan werken in het functioneren in de huidige ouder-kind relatie.

Let wel, veel jonge mensen die in jeugd zijn mishandeld of verwaarloosd worden prachtige ouders, en geloven in hun kind, hopen voor hun kind en geven hun kind liefde. De bestudering van deze ouders, en hun kinderen, is van bijzonder belang omdat het ons aanwijzingen kan geven omtrent factoren die kinderen kunnen helpen om in uitzonderlijk moeilijke omstandigheden toch te blijven geloven, hopen en lief te hebben.

Niet alle ouders echter die hun kind mishandelen hebben zo'n geschiedenis. Er zijn, zoals ik hiervoor zei, verschillende omstandigheden die ertoe kunnen leiden dat ouders hun kinderen gaan mishandelen. Naar die omstandigheden is, vooral in de Verenigde Staten van Amerika, veel onderzoek gedaan. Hoog in de lijst van die Amerikaanse onderzoeken staat armoede. Nu is Amerikaanse armoede anders dan Nederlandse armoede, en zijn wij Nederlanders nog steeds van mening dat wij behoorlijk goed voor 'onze armen' zorgen, maar desondanks blijkt uit de Armoedemonitor 2005 van het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) en het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) dat 642.000, dat is ongeveer één op de tien gezinnen, in armoede leven. De kans dat mede daardoor het aantal meldingen bij de Advies en Meldpunten Kindermishandeling hoog blijft mag niet onderschat worden. Daar helpt geen opvoedcursus in de wijk voor, en ook geen verplichte cursus voor alle aanstaande ouders. Armoede laat zich niet in een cursus vangen, en de gevolgen van armoede al helemaal niet.

Zowel het Amerikaanse onderzoek als Europees onderzoek heeft ons inzicht verschaft in mogelijke oorzaken van kindermishandeling. Tussen oktober 1996 en oktober 1997 werden in België, Duitsland, Engeland, Frankrijk, Ierland, Italië, Nederland en Spanje gegevens verzameld omtrent actuele gevallen van kindermishandeling. Het onderzoek werd uitgevoerd onder de auspiciën van, en gefinancierd via het BIOMED 2 programma van de Europese Unie onder de naam Concerted Action for the Prevention of Child Abuse in Europe (CAPCAE: Kooyman & Wattam, 1998). Voor Nederland werd aan dit onderzoek deelgenomen door het NIZW en de Vrije Universiteit.

In totaal werden gegevens verzameld over 2453 gevallen van actuele en geverifieerde kindermishandeling. Bij de analyse van haar data is de CAPCAE groep niet uitgegaan van de klassieke opdeling in fysieke, seksuele en emotionele mishandeling of verwaarlozing, doch heeft zij gekozen voor een analyse op basis van de aard van de opvoedingsrelaties tussen volwassenen en kinderen. Onderscheiden werden gewelddadige/vijandige opvoedingsrelaties,

en verwaarlozende/afwezige opvoedingsrelaties. In de klassieke (kindermishandelings)terminologie ‘acts of commission’ en ‘acts of omission’ genoemd. Het voert in het kader van deze voordracht te ver om u alle uitkomsten van dit onderzoek te presenteren. Ik wil daarom alleen stilstaan bij de significante factoren, of zoals ik het eerder noemde, de belangrijke omstandigheden, die in dit onderzoek gerelateerd bleken te zijn aan het voorkomen van kindermishandeling in de Europese landen. Kindermishandeling bleek het best voorspeld te worden door relatieproblemen tussen de ouders. Direct daaropvolgend kwamen fysiek geweld tussen de partners, in ons land zeer verhullend en zeer Nederlands, Huiselijk Geweld genoemd, sociale isolatie, en de (te) jeugdige leeftijd van de ouder(s). Bij vergelijking van de twee genoemde groepen, gewelddadige/vijandige opvoedingsrelaties en verwaarlozende/afwezige opvoedingsrelaties bleek dat sociale isolatie en relatieproblemen in beide groepen in gelijke mate voorkwamen. Er was echter een significant verschil in de mate waarin Huiselijk Geweld (fysiek geweld tussen partners) voorkwam. In gezinnen waar sprake was van fysiek geweld tussen de partners was ook significant meer sprake van gewelddadige/vijandige opvoedingsrelaties (kindermishandeling). Hetgeen in overeenstemming was met onderzoek van Coohy & Braun (1997), die vonden dat Huiselijk Geweld de beste voorspeller was voor fysieke kindermishandeling. Huiselijk Geweld, zo blijkt ook uit het opnemen daarvan in de registratie van de Advies en Meldpunten Kindermishandeling, is dan ook een vorm van kindermishandeling.

Nu ontstaan relatieproblemen tussen partners, en geweld tussen partners, natuurlijk niet zomaar. Beide partners brengen hun geschiedenis mee in de relatie. Hun ‘samen’ geschiedenis, die zij veelal in geloof, hoop en liefde beginnen, wordt geschreven met de pen die gekleurd is door die eigen geschiedenis. In het Europese onderzoek werd, in overeenstemming met de internationale literatuur, gevonden dat een geschiedenis van kindermishandeling een risicofactor was voor kindermishandeling in de volgende generatie. Van de (mishandelende) ouders waarvan achtergrond gegevens bekend waren bleek 82% een traumatische voorgeschiedenis te hebben en/of een voorgeschiedenis die gekenmerkt werd door persoonlijke problemen. Een- en twintig procent van die ouders had in hun jeugd gedragsproblemen gekend, en 12% had zich in de jeugd schuldig gemaakt aan strafbare feiten. Zes- en twintig procent was fysiek mishandeld, 13% seksueel misbruikt en 25% tenslotte was verwaarloosd geweest. Daarnaast was 21% voorafgaand aan de mishandeling van hun eigen kind in psychiatrische behandeling geweest, was er bij 6% sprake van een verstandelijke beperking, en in 15% van de gevallen een fysieke beperking of chronische ziekte. Negentien procent tenslotte was in de jeugd uit huis geplaatst. Er wordt daaromtrent vaak gesproken over de Cycle of Violence, of de intergenerationele overdracht van geweld.

Deze bevindingen zijn van belang voor het onderzoek voor de komende jaren. En niet alleen voor het onderzoek. Zowel ten aanzien van preventie van kindermishandeling als ten aanzien van de hulp die ingezet moet worden indien er sprake is van kindermishandeling dienen deze bevindingen in aanmerking genomen te worden.

Deze bevindingen zijn ook van belang omdat kindermishandeling hierdoor in het hart van de orthopedagogiek wordt geplaatst. “De orthopedagogische wetenschap”, immers, en ik citeer mijn gewaardeerde college Prof. Dr. C. Schuengel, “houdt zich bezig met problematische opvoeding. Een belangrijk toepassingsgebied, zo stelde hij, is hulpverlening aan opvoeders die te kort schieten, die het kind schade berokkenen of die met vragen zitten” (2000, p. 1). Ouders, opvoeders, die niet weten hoe ze moesten opvoeden, of niet weten dat ze moesten opvoeden, of die te veel belast zijn door eigen problemen en niet toekomen aan opvoeden.

Ouders die hun kinderen verwaarlozen of mishandelen zijn ouders die te kort schieten en hun kind schade berokkenen. En dus onderwerp zijn van de orthopedagogiek, want de orthopedagogiek houdt zich, zoals gezegd, bezig met problematische opvoeding. Orthopedagogiek en kindermishandeling, ze vormen een hecht paar. Maar wat maakt nu een opvoeding problematisch? Schuengel schreef daarover: “Om kinderen op te kunnen voeden is in de brede zin van het woord veiligheid nodig. Veiligheid die het kind ontleent aan het besef dat de volwassen opvoeder wijs en sterk is en het beste met het kind voorheeft. Veiligheid die de opvoeder put uit de wetenschap dat hij of zij berekend is op de opvoedingstaak” (2000, 1). Die wetenschap verkrijgen ouders op basis van hun eigen opvoed-geschiedenis: de wijze waarop zij verwachtingen over toekomstige relaties hebben kunnen vormen, gebaseerd op hun interacties met de attachment figuur, en de representatieve modellen die zij over zichzelf konden vormen. Mishandelde en verwaarloosde kinderen, zo bleek uit onderzoek, zijn veel vaker onveilig gehecht dan kinderen die dit niet hadden meegemaakt. Geschat wordt dat 70 tot 100% van de kinderen die fysieke mishandeling of verwaarlozing hebben ervaren onveilig gehecht is, tegen 30% (base rate) in een ‘normale’ groep kinderen. Mishandelde en verwaarloosde kinderen hebben een lager zelfbeeld, geloven minder in zichzelf, hun eigen kunnen, en zijn minder in staat hun gedachten, gevoelens en bedoelingen te delen met anderen (Chicchetti, 1987). Ook seksueel misbruikte kinderen bleken vaker dan hun niet misbruikte leeftijdsgenootjes onveilig gehecht te zijn (Friedrich, 1990, 1996). Roche, Runtz, & Hunter (1999) vonden een relatie tussen seksueel misbruik in de jeugd en de ‘adult attachment style’, waarbij vrouwen die binnen het gezin misbruik hadden meegemaakt een minder veilige gehechtheid rapporteerden dan diegenen die misbruik buiten het gezin hadden meegemaakt.

Mishandeling in al zijn vormen kan van invloed kan zijn op de mentale representaties van gehechtheid in de volwassenheid, en daarmee op de wijze waarop de volwassene opvoedt (intergenerationele overdracht; Browne & Herbert, 1997; Buchenan, 1996). Aangetekend dient te worden dat er protectieve factoren zijn die dit ‘onheilsscenario’ kunnen onderbreken. Protectieve factoren zijn: een ondersteunende relatie met een andere volwassene tijdens de jeugd, therapie, en een ondersteunende partnerrelatie (Morton & Brown, 1998; George, 1996). Deze protectieve factoren zullen (mede) sturend moeten zijn voor de wijze waarop preventie van kindermishandeling en hulp dienaangaande zal moeten plaats vinden. Twee van de drie protectieve factoren geven aan dat preventie van kindermishandeling niet alleen moet beginnen bij aanstaande ouders of jonge ouders, hoe nuttig opvoedcursussen ook kunnen zijn, maar bij de kinderen van nu, de ouders van straks, die vandaag, gisteren en morgen, mishandeld worden of werden. Dat is niet alleen een kwestie van het goed inzetten van (financiële) middelen, maar vooral een kwestie van goed fatsoen, van het respecteren van het leed van kinderen die niet kunnen wachten tot zij groot zijn om dan pas, en wellicht toch te laat, te leren hoe op te voeden. De Staten die partij zijn bij het verdrag inzake de rechten van het kind erkennen dat kinderen die in uitzonderlijk moeilijke omstandigheden leven bijzondere aandacht behoeven. Opdat zij wijs en sterk kunnen worden, en kunnen gaan geloven in zichzelf zodat zij weten dat zij berekend zijn op de opvoedingstaak. Opdat zij kunnen geloven in een toekomst waarin zij op hun beurt, hun kinderen kunnen laten opgroeien in een sfeer van geluk, liefde en begrip.

Twee van de drie eerder genoemde protectieve factoren wijzen op de noodzaak aandacht te besteden aan het mishandelde of verwaarloosde kind. Een belangrijke vorm van bijzondere aandacht aan de kinderen die in uitzonderlijk moeilijke omstandigheden opgroeien is directe hulp aan het kind zelf, zo bleek uit het eerder genoemde onderzoek. Als eerste vorm van directe hulp wordt genoemd een ondersteunende relatie met een andere volwassene tijdens de

jeugd. In een ideaal geval zou zo'n ondersteunende relatie gevonden moeten kunnen worden binnen het gezin, of in de familie. Maar ideale gevallen komen zelden voor als er sprake is van kindermishandeling, en de vraag is of de ouders, broers en zussen van de nu mishandelende ouders wel de ideale ondersteunende volwassenen kunnen zijn. Onderzoek dienaangaande is bitter noodzakelijk. En als in de familie geen ondersteunende relatie gevonden kan worden, dan ligt hier misschien een schone taak voor de voogdij-instellingen. Stel nu dat we aan ieder kind dat mishandeld wordt of mishandeld is een voogd toekennen. Een soort 'guardian ad litem', of een Curator post Ventris. En dat die voogd er, op zijn minst één keer per week, voor het kind is. Als ondersteunende volwassene, en gedurende langere tijd. En stel nu dat een andere voogd er, op zijn minst ook één keer per week gedurende langere tijd, is voor de ouders. En stel nu dat die twee ook goed samenwerken en in staat zijn zowel de belangen van het kind als die van de ouders te behartigen. En stel nu dat de organisatie waartoe die twee voogden behoren de regie kunnen waarborgen, er continuïteit is, er duidelijkheid is over de verantwoordelijkheden, en de kwaliteit bewaakt wordt. Samenwerking, regie, continuïteit, verantwoordelijkheid, en kwaliteit: het zijn de uitgangspunten van iedere zichzelf respecterende onderneming. In het rapport 'Horen, zien, niet zwijgen' van de inspecties van Onderwijs, de Gezondheidszorg, de Openbare Orde en Veiligheid en van de Jeugdhulpverlening, dat uitkwam na het drama in Roermond, werden deze knelpunten genoemd, maar, zoals Baartman (2005) in zijn afscheidsrede memoreerde, die werden ook al genoemd in de boeken van Kamphuis die in 1963 uitkwamen.

Samenwerking, regie, continuïteit, verantwoordelijkheid, en kwaliteit zijn punten waar bijvoorbeeld iedere luchtvaartmaatschappij aan moet voldoen. En waar het bij commerciële instellingen zo logisch is, en vereist wordt, blijkt dit bij instellingen die zich bezig houden met mensen, volwassenen en kinderen, al decennia lang het hete hangijzer te zijn. We maken ons kennelijk drukker om de kans dat er een vliegtuig uit de lucht valt dan om het feit dat er duizenden kinderen per jaar worden mishandeld, en mishandeld zullen gaan worden. Overigens stel ik wel voor dat, indien we ooit zo'n model zouden kunnen realiseren, de voogd, de guardian ad litem, de Curator post Ventris, de gezagvoerder is en de voogd voor de ouders zijn of haar co-pilot. Opdat de rechten van het kind leidinggevend zijn en de zorg voor het kind bepalend is.

De tweede protectieve factor is hulp aan het mishandelde kind. Behandeling, therapie, voor kinderen van wie bekend is dat zij mishandeld zijn kan bijdragen aan de preventie van kindermishandeling in latere generaties. Maar de kinderen van nu, die gisteren, vandaag en morgen mishandeld werden, worden en zullen worden, hebben geen boodschap aan preventie voor latere generaties. Zij moeten nu leven, groot groeien, wijs worden, zelfvertrouwen krijgen en weer kunnen lachen. Zij moeten nu kind kunnen zijn, kunnen geloven in zichzelf, kunnen hopen op betere dagen, en liefde kunnen ontvangen en geven. Kinderen dienen daarbij geholpen te worden door volwassenen die weten wat zij doen, door therapeuten die niet alleen geloven en hopen dat wat zij doen goed is voor het kind, maar die tevens weten wat er goed is voor een kind. Daartoe is het nodig dat onderzocht wordt welke behandeling, in welke omstandigheden, effectief is voor kinderen die opgroeien in barre omstandigheden. 'Evidence-based' is het mooie, maar ook het mode woord dat we gebruiken om aan te geven dat we het beste voor een kind, een volwassene, willen. Maar een behandeling inzetten, 'evidence-based' of niet, kan niet zonder voorafgaande diagnostiek, het in kaart brengen van wat er precies aan de hand is. 'Evidence-based' behandeling staat en valt met 'evidence-based' diagnostiek. Door de vier Psychotrauma centra in Nederland (Haarlem, Leiden, Utrecht en Amsterdam) is daarom het plan opgevat om tezamen te komen tot verantwoorde, 'evidence-based' diagnostiek van kinderen en gezinnen met traumatische ervaringen.

Mogelijk kan dit initiatief verder vorm gaan krijgen in gezamenlijk onderzoek naar effectieve hulpverlening voor getraumatiseerde kinderen, en andere aspecten van traumatische ervaringen van kinderen. Let wel, ik spreek deze woorden hoopvol uit, want hoop doet leven, maar van onderhandelingen dienaangaande, en onderzoeksplannen is nog geen sprake. Ik hoop de komende tijd aan deze hoop vorm te kunnen geven.

Meer vorm al heeft het onderzoek dat ik, tezamen met mijn collega De Schipper in de komende vier jaar wil gaan uitvoeren naar de effecten van het psycho-educatieve programma Let op de Kleintjes. Dit onderzoek zal een vervolg zijn op het onderzoek dat werd uitgevoerd in opdracht van de provincie Zeeland (2003) en de Vrouwenopvang Overijssel (2004). Uit beide onderzoeken bleek dat het programma effectvol lijkt te zijn, doch door het ontbreken van een controlegroep was het niet mogelijk na te gaan of er sprake was van een effect van de 'tijd' of een effect van het programma. Let op de Kleintjes is een programma dat ontwikkeld is door Transact (De Ruiter, 1999) en is bedoeld voor kinderen die te maken hebben gehad met geweld tussen hun ouders. In het programma, en in het onderzoek daarnaar, gaan preventie en hulpverlening hand in hand. Immers, één van de doelen van Let op de Kleintjes is preventie van de intergenerationele overdracht van geweld. Een tweede doel is de kinderen te helpen bij de verwerking van de traumatische ervaringen. In dit voorgenomen onderzoek willen wij, naast de effectiviteit van de behandeling, ook nagaan welke specifieke traumenkenmerken (ernst/duur, nieuwe traumatische gebeurtenissen na start programma), ouderkenmerken (posttraumatische stress symptomen bij moeder) of relatiekenmerken (verstoorde gehechtheid) de effecten van Let op de Kleintjes versterken of verminderen. Met betrekking tot de relatiekenmerken zullen wij gebruik gaan maken van Disturbances of Attachment Interview, de DAI (Smyke, Dumitrescu, & Zeanah, 2002).

Het ligt in de bedoeling om, op termijn, een tweede onderzoeksvoorstel in te dienen om inzicht te verkrijgen in het interne werkmodel van gehechtheid van vrouwen die in hun relatie mishandeld worden of zijn. Op grond van klinische ervaringen en onderzoek (zie o.a. George, 1996) is het aannemelijk dat moeders die in een gewelddadige relatie terecht komen in hun (vroege) jeugd weinig veiligheid hebben ondervonden in relaties met primaire opvoeders. Middels het Adult Attachment Interview, de AAI (George, Kaplan & Main, 1985) af te nemen bij de moeders van de kinderen die deelnemen aan Let op de Kleintjes, hopen we meer inzicht te verkrijgen in factoren die (mogelijk) van invloed zijn geweest op de ontwikkeling van dit interne werkmodel, zoals kindermishandeling, verwaarlozing en andere traumatische ervaringen. De noodzaak daartoe wordt onderstreept door de eerste bevindingen van ons onderzoek dat momenteel in Den Haag wordt uitgevoerd en waarover in 2006 zal worden gerapporteerd.

In de gemeente Den Haag is door een aantal instellingen zoals politie, Bureau Jeugdzorg, Raad voor de Kinderbescherming een samenwerkingsverband gevormd onder de naam Kindspoor. De samenwerking betreft snelle, efficiënte en effectieve hulp aan kinderen en gezinnen die bij de politie worden gemeld in verband met geweld tussen de partners. Na een melding, c.q. ingrijpen van de politie bij huiselijk geweld wordt, indien er kinderen in het gezin aanwezig zijn, een door-melding gedaan naar de hulpverlening/het Advies en Meldpunt Kindemishandeling (AMK). Doel van dit Haagse onderzoek is de beantwoording van de vraag "Welke hulp/ondersteuning moet beschikbaar zijn, c.q. worden ingezet voor de populatie kinderen en ouders die door de politie worden doorverwezen in verband met het pleger, slachtoffer, getuige zijn van huiselijk geweld." (Baeten, 2003). Eén van de (onderzoeks)vragen die daarbij aan de orde komt is wat de hulpvraag is van de kinderen en hun ouders ten tijde van de crisis (het politie-ingrijpen). De eerste analyses wijzen er op dat

ouders die net geconfronteerd zijn geweest met politie ingrijpen, geen zicht hebben op de problemen die hun kinderen ervaren. Vergeleken met de ouders die al langer uit de geweldssituatie zijn, zoals die uit de onderzoeken in Zeeland en in Overijssel, blijken ouders die in een actuele situatie van geweld zitten significant minder gedragsproblemen bij hun kinderen te bemerken. Zij zijn significant meer geneigd om probleemgedrag bij hun kind te ontkennen of te vermijden. Hun kinderen echter, geven zelf aan net zo veel, en gelijksoortige, problemen te ervaren als kinderen die al langer uit de geweldssituatie zijn.

De derde protectieve factor die ik noemde is een ondersteunende partner. Bij vrouwen die in hun relatie mishandeld worden is geen sprake van een ondersteunende partner, in tegendeel, de relatie is gekenmerkt door controle, intimidatie, strijd, minachting, overheersing en geweld (Bancroft & Silverman, 2002). Er is sprake van een conflictmodel en geen (wederzijds) ondersteuningsmodel. Davies en Cummings (1994) veronderstellen in hun 'emotional security' hypothese dat effecten van huwelijksconflicten op het functioneren van kinderen worden bepaald door de mate van (on)veiligheid die kinderen ervaren. Van belang is dan ook na te gaan op welke wijze de ouders van de hiervoor genoemde kinderen omgaan met hun conflicten. Ten aanzien van de relatie problemen tussen ouders, en dan in het bijzonder de wijze waarop ouders conflicten hanteren, werd, door een van onze studenten (Vijlbrief, 2003) een klein verkennend onderzoek gedaan met de door collega Schulze vertaalde Conflicthanteringslijst (Kerig, 1996). Het ligt in de bedoeling om dit onderzoek voort te zetten.

Waar de nu genoemde (voorgenomen) onderzoeken vooral hulp aan kinderen betreffen die traumatische ervaringen hebben opgedaan omdat hun ouders elkaar naar het leven stonden, wordt ook onderzoek voorbereid omtrent kinderen/adolescenten die te maken hebben gehad met seksueel misbruik. Met collega Rinne- Albers van het Curium te Leiden wordt onderzoek voorbereid naar de effectiviteit van een 'abuse-focused' cognitieve-gedragstherapeutische groepsbehandeling die ontwikkeld werd door het Kinder- en Jeugdtraumacentrum in Haarlem (de Horizon methode). In dit onderzoek willen we, naast het afnemen van allerlei vragenlijsten bij de kinderen en hun ouders, tevens gebruik maken van de zogenaamde visuele technieken (MRI). Het onderzoek richt zich, naast veranderingen op gedrags- en emotioneel gebied, op mogelijke biologische veranderingen na therapeutische interventie. Bij postpubertaire meisjes worden voor en na behandeling en na 6 maanden follow-up vragenlijsten afgenomen en biologische metingen verricht. De biologische metingen bestaan uit een f-MRI van de hersenen onder stressprovocatie en het afnemen van een cortisol-dagcurve.

Zowel kinderen die te maken hebben (gehad) met geweld tussen hun ouders, als kinderen die mogelijk slachtoffer zijn geweest van seksueel geweld, hebben een verhaal te vertellen over wat zij hebben meegemaakt. Er is echter een groot verschil tussen deze twee groepen kinderen. Immers, bij seksueel misbruik is, in de meeste gevallen, de eerste vraag of er misbruik heeft plaatsgevonden. Bij het getuige zijn van geweld tussen de ouders is er, in de meeste gevallen, sprake van een reeds geconstateerd feit, van reeds geconstateerde feiten. Dit heeft consequenties voor de wijze waarop kinderen geholpen kunnen worden hun verhaal daarover te kunnen vertellen.

Tezamen met de bijzonder hoogleraar Forensische Kinder- en Jeugdpsychologie prof. Bullens wordt een onderzoek voorbereid naar de verschillen in de wijze waarop kinderen die mogelijk seksueel misbruikt zijn en kinderen die geweld tussen hun ouders hebben meegemaakt geholpen kunnen worden om dat verhaal te vertellen.

Tenslotte, het landelijke onderzoek naar het vóórkomen van kindermishandeling. Met mijn collega's prof. Dr. W. Slot en dr. B. Bijl van PI Research wordt momenteel, in opdracht van de Ministeries van Justitie en van VWS, onderzoek verricht onder middelbare scholieren. Over dit onderzoek zal in de loop van 2006 gerapporteerd worden.

Het onderwijs

Sinds 1986 wordt op de VU het vak 'Geweld in het Gezin' aangeboden. Aanvankelijk als keuzevak, en sinds de invoering van de BAMA structuur ook als masterclass. Hoewel in het keuzevak het accent op kindermishandeling lag, werd ook ruime aandacht geschonken aan vrouwenmishandeling, en mishandeling van ouderen. Ook in de masterclass zal aan die drie gebieden aandacht worden besteed, en zal bijzondere aandacht uitgaan naar het fenomeen van het samen vóórkomen van vrouwenmishandeling en kindermishandeling. Ten aanzien van de mishandeling van ouderen zal het accent vooral komen te liggen op de dader kant, jonge mensen die hun ouders, of andere ouderen, mishandelen. Dit thema zal, tezamen met de bijzonder hoogleraar Forensische Kinder- en Jeugdpsychologie vorm gegeven worden. Naast deze masterclass, waar studenten voor kunnen kiezen, wordt ook in het verplichte onderwijs aandacht besteed aan zowel diagnostiek als hulpverlening bij Geweld in het Gezin. Ook in het postdoctoraal onderwijs, in de Postdoctorale Beroeps Opleiding voor Orthopedagogen Randstad (PDBO) en de opleiding tot GZ psycholoog, komt het thema geweld in het gezin aan de orde.

Mijn voorganger, prof. Baartman, heeft het vak Geweld in het Gezin, gemaakt tot wat het is: een vak waar zeer veel belangstelling voor bestaat, niet alleen bij aanstaande orthopedagogen maar ook bij medische studenten, studenten klinische en ontwikkelingspsychologie, bewegingswetenschappen en rechtenstudenten. Door het aantrekken van docenten vanuit de orthopedagogische, medische, klinisch-psychologische, civielrechtelijke en strafrechtelijke hoek is het een waarachtig interdisciplinair vak geworden. Het ware te hopen dat ook in de praktijk het multidisciplinaire karakter van kindermishandeling zo goed gerealiseerd zou kunnen worden. Ook in het mastertraject, hopen we het multidisciplinaire karakter van het vak te kunnen behouden. Het ligt in de bedoeling om dit vak, als keuzevak, breed te blijven open stellen voor studenten van andere faculteiten. Voor master studenten die hun onderzoek gaan doen over Geweld in het Gezin zullen er daarnaast gespecialiseerde werkgroepen zijn.

Dankwoord

Mijnheer de rector, dames en heren,

Aan het eind van mijn betoog dien ik dankwoorden te spreken. Niet alleen omdat het moet, maar vooral omdat ik dat wil. Op de eerste plaats wil ik de Stichting Voorkoming Kindermishandeling bedanken voor het geloof dat zij in mij hebben, voor de hoop die zij tonen dat het mogelijk moet zijn om het leven van althans een deel van onze Nederlandse kinderen beter te maken, en voor de liefde voor kinderen en hun ouders die blijkt uit het feit dat zij deze bijzondere leerstoel hebben willen continueren.

Het Bestuur van de Vereniging voor Christelijk Wetenschappelijk Onderwijs en het College van Bestuur van de Vrije Universiteit wil ik danken voor het in mij gestelde vertrouwen. Maar ook, en vooral, voor het feit dat zij ooit, en naar mijn mening in overeenstemming met de filosofie/identiteit van de VU, deze leerstoel hebben willen instellen. Ik wil hen ook bedanken voor het feit dat zij a) het zogenaamde glazen plafond voor vrouwen op voortvarende wijze hebben doorbroken, en b) door mijn benoeming op toch reeds zeer geavanceerde leeftijd, hebben laten zien dat leeftijdsdiscriminatie binnen de VU niet aan de orde is.

Het Bestuur van de Faculteit der Psychologie en Pedagogiek dank ik voor de medewerking aan deze benoeming.

Voor mijn collega's van de afdeling orthopedagogiek een bijzonder woord van dank. Het zijn er ruim dertig en dus te veel om op te noemen. Ik wil hen allemaal bedanken voor hun enthousiasme, onderlinge zorg en collegialiteit, en vooral voor het feit dat de afdeling een bijzondere afdeling is, met mensen die ook tijd nemen voor meer dan alleen het werk, hoe belangrijk ook.

Herman Baartman, ik heb jouw stoel overgenomen. Dank dat je deze stoel zo goed hebt 'ingezet', hebt vorm gegeven. Ik zal in deze stoel mijn eigen vorm moeten gaan vinden, maar ik weet op de achtergrond jouw wijsheid en liefde voor het vak.

Het is een groot goed als je, als je zo oud bent als ik, nog een ouder bezit. Mijn moeder kan en wilde deze plechtigheid bijwonen. Door haar, en door mijn vader die, zou hij hier hebben gezeten een dikke krul in zijn neus gehad zou hebben, is de basis gelegd voor wat ik nu ben.

Martin, de psychiater Anna Teruwe schreef in 1973 over de vrouw: "Het is haar taak er voor te zorgen dat de man, als hij van zijn werk terugkeert, een gezellig thuis vindt. Er moet sfeer heersen in het huis, in de netheid en de ordelijkheid. Als hij de hele dag gewerkt heeft, wil hij 's avonds rust en genoeglijkheid hebben. Het is niet minderwaardig voor een vrouw als ze zich aan hem toewijdt en het voor hem plezierig maakt, een beetje rekening houdt met wat hij nu graag doet en hem niet uitsluitend voor zich en haar belangen opeist". Ik heb mijn belangen niet opgeëist, maar ook niet altijd gezorgd voor rust en orde, en de netheid moest van onze hulpen komen, maar jij hebt door jouw geloof in mij, jouw hoop voor mij en vooral jouw onuitputtelijke liefde voor mij gewaakt voor mijn belangen, rekening gehouden met mij. Onze kinderen, met hun partners, en ons kleinkind, hebben alles waar gemaakt waar wij in liefde in geloofd en gehoopt hebben.

Zo blijven dan: Geloof, hoop en liefde, deze drie, maar de meeste van deze is de liefde. Al ware het, dat ik profetische gaven had, en alles, wat te weten is, wist, en al het geloof had, zodat ik bergen verzette, maar ik had de liefde niet, ik ware niets. (1 Corinthiërs, 13).

Ik heb gezegd.

Literatuur

- Baartman, H.E.M. (2005). *Over de hoeksteen en kindermishandeling als toetssteen*. Rede uitgesproken ter gelegenheid van zijn afscheid als bijzonder hoogleraar preventie en hulpverlening inzake kindermishandeling. Amsterdam: Vrije Universiteit.
- Baeten, P.A.C.M. (2003) *Onderzoeksvoorstel Pilot Kindspoor*. Interne notitie.
- Bancroft, L., & Silverman, J.G. (2002). *The batterer as parent*. Thousand Oaks: Sage.
- Bilo, R. (2006). Forum Educatief, persoonlijke mededeling.
- Browne, K.D., & Herbert, M. (1997). *Preventing family violence*. Chichester, UK: John Wiley & Sons.
- Buchanan, A. (1996). *Cycles of child maltreatment*. Chichester, UK: John Wiley & Sons.
- Cicchetti, D. (1987). Developmental psychopathology in infancy: Illustration from the study of maltreated youngsters. *Developmental Psychology*, 25, 525-531.
- Coohey, C., & Braun, N. (1997). Toward an integrated framework for understanding child physical abuse. *Child Abuse and Neglect*, 21(11), 1081-1094.
- Davies, P.T., & Cummings, E.M. (1994). Marital conflict and child adjustment. An emotional security hypothesis. *Psychological Bulletin*, 116, 387-411.
- Friedrich, W.N. (1990). *Psychotherapy of sexually abused children and their families*. New York: W.W. Norton.
- Friedrich, W.N. (1996). An integrated model of psychotherapy for abused children. In J. Briere, L. Berliner, J.A. Bulkley C. Jenny, & T. Reid (Eds.), *The APSAC handbook on child maltreatment*. Thousand Oaks: Sage.
- George, C. (1996). A representational perspective of child abuse and prevention: internal working models of attachment and caregiving. *Child Abuse & Neglect*, 20(5), 411-424.
- George, C., Kaplan, N., & Main, M. (1996). *Adult attachment interview (third ed.)*. Department of Psychology, University of California, Berkeley.
- Kamphuis, M. (1963a). *Nieuwe wegen in het werk met probleemgezinnen*. Alphen aan den Rijn: Samson.
- Kamphuis, M. (1963b). *Het avontuur in St. Paul*. Alphen aan den Rijn: Samson.
- Kerig, P.K. (1996). Assessing the link between marital conflict and child development: The Conflicts and Problem-Solving Scales. *Journal of Family Psychology*, 10, 454-473.
- Kooijman, K., & Wattam, C. (1998). *Moving towards effective child maltreatment prevention strategies in Europe. Final report to the European Commission for CAPCAE*. Utrecht/Lancaster: NIZW/Lancaster. University (UK).
- Kuyvenhoven, M.M., Hekkink, C.F., & Voorn, Th. B. (1998). Overlijdensgevallen onder 0-18 jarigen door vermoede mishandeling: naar schatting 40 gevallen in 1996 gebaseerd op een enquête onder huisartsen en kinderartsen. *Ned. Tijdschrift Geneeskunde*, 142, 2515-2518.
- Lamers-Winkelmann, F. (2003). *Een huilend huis: Effectmetingen 'Let op de Kleintjes'*. Middelburg/Amsterdam: Scoop/Vrije Universiteit, Faculteit der Psychologie en Pedagogiek, afdeling Orthopedagogiek. .
- Lamers-Winkelmann, F. (2004). *Als alle kleine beetjes helpen..... : Effecten van het programma 'Let op de Kleintjes' in de provincie Overijssel*. Zwolle/Amsterdam: Vrouwenopvang Overijssel/Vrije Universiteit, Faculteit der Psychologie en Pedagogiek, afdeling Orthopedagogiek. .
- Ministerie van Justitie. (2003). *Jeugd terecht. Actieprogramma aanpak jeugdcriminaliteit 2003-2006*. Den Haag: Ministerie van Justitie, directie Jeugd en criminaliteitspreventie
- Ministerie van Justitie. (2005). *Factsheet huiselijk geweld, FenA 5697*, juni 2005. Den Haag.

- MO-groep. (2003). *Bewust, betrokken en betrouwbaar. Visiedocument zorgaanbieders in de jeugdzorg*. Utrecht: MO-groep.
- Morton, N., & Brown, K.D. (1998). Theory and observation of attachment and its relation to child maltreatment: A review. *Child Abuse & Neglect*, 22(11), 1093-1104.
- NIZW databank: www.jeugdinterventies.nl
- Roche, D.N., Runtz, M.G., & Hunter, M.A. (1999). Adult Attachment: A mediator between child sexual abuse and later psychological adjustment. *Journal of Interpersonal Violence*, 14(2), 184-207.
- Schuengel, C. (2000). *Een veilige basis voor de orthopedagogiek*. Amsterdam: Vrije Universiteit. Inaugurele rede, 15-12-2000.
- Smyke, A.T., Dumitrescu, A., & Zeanah, C. H. (2002). Attachment Disturbances in Young Children. I: The Continuum of Caretaking Casualty. *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*. 41(8):972-982, August 2002.
- Sociaal en Cultureel Planbureau & Centraal Bureau voor de Statistiek. (2005). *De Nederlandse Armoede Monitor*. Den Haag: SCP/CBS.
- Teruwe, A. (1973). Tweezaamheid in het huwelijk.
- Transact/de Ruiters, A. (1999). *Let op de Kleintjes*. Utrecht: Transact.
- Torenbeek, R. (1999). Perfecte moorden en zinloze secties. Overpeinzingen van een patholoog. *Modus*, 8 (5), 15-19.
- Vijlbrief, A.C. (2005). *Huiselijk geweld is niet normaal: Een onderzoek naar de samenhang tussen partnerconflicten en het gedrag van kinderen, gezien vanuit het perspectief van de moeder*. Amsterdam: Vrije Universiteit, Faculteit der Psychologie en Pedagogiek, doctoraalscriptie.
- Veerman, J.W., & Van IJperen, T. (2005). Tussen de modder van de praktijk en de schone wetenschap. Vrijheidsgraden en graden van zekerheid in effectonderzoek. *Kinder- en Jeugdpsychotherapie*, 32(3), 4-23.
- IJzendoorn, M.H. van. (1994). *Gehechtheid van ouders en kinderen: Intergenerationele overdracht van gehechtheid in theorie, (klinisch) onderzoek en gevalsbeschrijvingen*. Houten: Bohn Stafleu van Loghum.
- Wolzak, A. (2004). *Adviezen en meldingen over Kindermishandeling in 2003*. Utrecht: NIZW Jeugd/Expertisecentrum Kindermishandeling.